

E soroknak nem volt több céljuk, mint tisztázni, mikor létesült HELTAI papírmalma, és milyen vízjegyeket használt fénykorában. Munkánk során azonban úgy látuk, hogy az üzem későbbi történetével kapcsolatosan szintén hasznos volna az irodalomban meggyökeresedett nézetek felülvizsgálása. Pl. ellenőrzendő lenne, hogy e papírmalom túlélte-e a XVII. század első évtizedében Kolozsvárra szakadt háborús megpróbáltatásokat, illetve azt, hogy a század harmincas éveiben Kolozsmonostoron megkezdett papírmalom mennyiben tekinthető a HELTAI által létesített üzem közvetlen folytatásának.

A XV. században papirost készítő három erdélyi város, Brassó, Kolozsvár és Szeben gazdag levéltári anyaga lehetőséget nyújtana annak a már általánosabb érdekű kérdésnek az eldöntésére is, hogy a belföldi papírgyártás mekkora mértékben szorította ki a külföldi behozatalt, és meddig terjedt ki az egyes helyi papírmalmok piaca. Az erdélyi papírmalmok esetében tekintettel kellene lennie a kutatásnak a havasalföldi és moldvai íráskultúra alakulására is. Az itteni papírkészítés termékeit ugyanis jelentős mértékben a Kárpátokon túli piac vehette fel.²⁶ A kolozsvári levéltári anyagban tett próbánk azt mutatta, hogy a XVI. század folyamán HELTAI malma a helyi szükségletnek kb. 35—40 %-át fedezhette. Hozzávetőlegesen 30 %-ra tehető a brassói és a szebeni malom együttes részesedése a kolozsvári papírforgalomban; ezen belül viszont a brassói papíráruk voltak döntő fölényben. A fennmaradó 30—35 % külföldről, főként Német- és Lengyelországból behozott papírokra esik. A beszercei városi levéltár anyagában tett próbák viszont azt mutatták, hogy a kolozsvári papírmalom áruai ott is tért hódítottak ugyan, de a kedvelt brassói papírt nem szoríthatták háttérbe. Egyéb jelek szintén amellett szólnak, hogy a szász írásterület lényegében végig megmaradt a brassói és szebeni papírmalmok piacának.

A R. M. K. új kiadását jó alkalomnak látjuk azoknak a rendszeres és messzebb is tekintő papírtörténeti vizsgálatoknak az elvégzésére, amelyeknek hiánya egyaránt fékezője mind a magyarországi, mind pedig a vele szomszédos országok nyomdászati, könyv- és írástörténeti kutatásának.

JAKÓ ZSIGMOND

Újabb megjegyzések a felenyedi papirosmalom történetéhez. DANKANITS Ádám-nak közelebről megjelent nagyon érdekes közleményéből megtudjuk, hogy a XVII. század utolsó évtizedeire Felenyeden netalán megszűnt a papirosgyártás, bárha további adatok előkerüléséig mégis csak feltételezhetnők, hogy amiként más intézmények egyes üzem-, meg gazdasági ágaival kapcsolatosan is történt, hogy hol egyesíték, hol pedig különválaszták azok kezelését, sőt DANKANITS-nak az 1710-es évekből származó forrásai határozottan bizonyítják is e malomnak árendába való adását. Éppen ezért mégiscsak megtörténhetik, hogy a kollégiumi diákfőnök nem mindenkor volt a papirosmalom jövedelmének és kiadásainak nyilvántartója vagy éppen irányítója. Ismeretes ugyanis, hogy a fehérvári kollégiumnak külön sáfára volt, ezért azután feltételezhető, hogy legalább is egy ideig volt az Enyeden megtelepedett intézetnek is. Ennek következtében tehát e tájban hiába is keresnők a papirosgyártással kapcsolatos bejegyzéseket a szenior számadási tételei között, amiként a XVIII. század első évtizedéből származó adatoknak valóban nincsen is a DANKANITS-tól felkutatott forrásokban semmi nyoma. De a most elmondottakat vehetnők szörszálhasogatásnak is, s ezért valószínűleg DANKANITS-nak

²⁶ PASCU, *i. m.* 228. l.

¹ DANKANITS Ádám: *Adalék a felenyedi papírmalom történetéhez.* Magy. Könyvszle. 1959. 283—287. l.

van igaza, hogy a XVII. század végefelé szünetelt is a gyártás, mert hiszen így könnyebben megmagyarázhatók TÓTFALUSnak az erdélyi papirosgyártással kapcsolatos szavai. Ezzel összefüggőleg azt is megérthetjük, hogy neki — mint egykori enyedi diáknak — mi adhatott ötletet a hazai papirosgyártás megindításának sürgetésére!

DANKANITS ezzel kapcsolatosan azt is feltételezi, hogy ha volt is Felenyeden papirosmalom, annak az 1658. évi tatárdúláskor el kellett pusztulnia. Ezt az állítását azonban SZALÁRDI *Krónikájának* kiadása ügyében TELEKI Mihállyal folytatott levelezése alapján kétségbe vonom. Ugyanis a *Síralmas Krónika* írójának 1664. április 13-án Kolozsvárt kelt soraiból arról szerzünk tudomást, hogy „Huszton miben maradtott a papiros dolga, engem is tudósítani ne nehezteljen kgl. Ha a gróf uram ő Naga ígéreti szerént reménység lehetne a flor. 200 ára papiros meghozatása felől, és ha az *íthon való papiros gyártó* ahhoz hasonló jó papirost tudna csinálni (a mint hogy csak matériája ahhoz való lenne szép fejeér és vékony azon egy munkával úgy tudom, meg is csinálhatná), urunk ő Nagának a városokra kellene hová hamarább parancsolni, gyűjtenének mentől több számú mázsa ruha rongyot össze s szolgáltának a *papiros malomhoz*. Sőt Isten kgl. udvarhoz vivén, Szenci Ábrahám uratot és a *papiros csinálót* is ugyan hivatni kellene s a papiros felől is beszélni, és ha ő Naga kegyelmessége lenne, ugyan concludálni is.”

Idézzük még SZALÁRDI-nak 1664. április 16-án Kolozsvárt készített *Memoriale*-jából, hogy „legyen hátra a Szepesben lett alkuvás szerint, minden kötés papirosra egyegy tallért computálván No. 295 $\frac{1}{2}$ kötés papiros, melyért kívántatik tallér No. 295 $\frac{1}{2}$, ha Szepesben kell megkészülni a papirosnak, mely *itt benn* készülhet-e meg? így mehetni végre. A *papiros gyártót* hivatni, s végére menni, az a No. 296 kötés papiros mennyi mázsa ruha, ringy-rongyból telnék ki, s az városokra a szerint parancsolni; de tisztességes szép papirost kell csinálni. És így az arra való pénz tallér No. 296 ha meg marasztathatnék, az a könyvnyomtató fizetésére fordíthatatnék”.²

A fenti idézetek tudtul adják tehát, hogy Erdélyben még 1664-ben is volt *papiros-malom* és volt *papiros-csináló*, igaz ugyan, hogy nem árulják el: ugyan hol? De minthogy a megjelölések határozottan „a” névelővel történtek, bizonyos ebből, hogy ennek a malomnak vagy az ország, vagy az egyház, tehát föltétlenül közintézmény tulajdonában kellett lennie, mert csakis ebben az esetben maradhatott volna meg az az összeg, ami a magánkézben levő eperjesi malomban készítenő papiros ára helyett lett volna a nyomdász munkadíjára fordítható!

Ezenkívül itt még azt is észrevehetjük, hogy a fejedelemnek a tipografust s a papiros-csinálót is magához, tehát Fehérvárra kellett volna hivatnia. SZENCZI Ábrahám könyvnyomtatóról tudjuk, hogy Szepesben dolgozott, a papiros-csináló azonban nagyon hihetőleg az öreg RÁKÓCZI Györgytől alapított malomban, amelynek minden műszere még mindég sértetlenül állhatott, mert hiszen ellenkező esetben SZALÁRDI nem gondolt volna az *íthoni* papiroselőállításra. Éppen ezért a gyártmány minőségének csökkenését, sőt a gyártásnak netalán évekre vagy éppen évtizedekre bekövetkezett szünetelését nem is a malom pusztulásában, hanem a hozzá nem értő igazgatásban s kezelésben kell keresnünk. Természetes, hogy az eperjesi malom, amely szakember tulajdonában volt, kitűnően működött, de ugyan mit érthetett hozzá a kollégium valamelyik tanára vagy éppen a diákfőnök? Ezért tehát annak le kellett hanyatlania, bárha feltételezem, hogy mind az épületnek, mind a berendezésnek és műszereknek mindaddig épen kellett megmaradnia, amíg TÓTFALUSI sürgető szavaira a kollégiumnak valamelyik tetterős tanára (netalán PÁPAI PÁRIZ Ferenc?) ismét üzembe nem állította. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a Habsburg-uralommal Erdélyre szakadt súlyos viszonyok közepette ezt csak akkor

² KONCZ József: *Szalárdi János kiadatlan levelei és reá vonatkozó apró adatok*. Irodalomtörténet. 1899. 88—91. l.

tehették meg, ha nem kellett építkezések s új beszerzések miatt egészen új intézményt létesíteniök. Hiszen éppen a DANKANITStól közölt 1822. esztendei nagyon becses leltárban látható, hogy az összeírók milyen sok minden kisebb-nagyobb berendezési és felszerelési tárgyról adtak számot, amiket éppen a XVIII. század elején még az eléggé vagyonos enyedi kollégiumnak sem lehetett módjában beszereznie vagy elkészíttetnie.

A továbbiakban most már tisztán áll előttünk a malomnak az 1717. évben történt megszűnése, az épület falának és a szárazító sásfáknak 1722-ben csupaszon való felmeredése, majd 1819. esztendei újra történt felépüléséről s 1843-ban bekövetkezett végleges megszűnéséről szerzünk biztos tudomást.

HEREPEI JÁNOS

Ferenczffy Lőrinc nyomdájának történetéhez. FERENCZFFY Lőrinc, az irodalom-pártolásáról és nyomdavasárlásáról ismert királyi titkár, 1634. március 29-én a következőket írta BATHYÁNY Ádámnak: „Nagod kegyes ajánlása szerént Contentus uolnek, hogy Nd concurralna a typographjaia ide engedesenek.” Június 30-án megismétli kérését: „merészlem leuelem által Nagodat megh találny, kérúen és várwán az Nagod promotioját, és hogy Nagod gyamolitasaval urgealtathassam én is az typographjat.” Végül 1635. március 24-én ezeket írja: „Hogy penigh, Nagod urj és bechewletes oblatioja szerent gyamolom legyen, nagy biztomban Nagodhoz ismeglen bochatam szekeremet dolgojsmmal egyyewt az Tjtypographia eszkoezert, hogy azt az segítségetis comportaluan az enimmel, annál hamerebb az dolgozashoz ember karját keszethesse feol.”¹

E három, a levelekből kiragadott mondat, de a levelek teljes egésze is, a kérdések egész sorát veti fel a magyar könyv kutatója számára. A FERENCZFFY-nyomda és az azon nyomott könyvek már eddig is foglalkoztatták a kutatást. Az alábbiakban ezek eredményeit is számbavéve, megkíséreljük a kérdésekre választ adni.

Lósy Imre váradi püspök, később PÁZMÁNY utóda az esztergomi érseki székben, 1628. április 8-án írta PÁZMÁNYNAK Prágából: „Ferenczffy Uram megvette az Typographiát; én nem tudom, mit fog vele mivelní, minthogy innét ki kell indulni; azon félek, hogy minden dolga vesztébe marad, mert számtalan sok díb dáb vagyon a Typographiához.”² A „typographia”, melyet FERENCZFFY vásárolt, a prágai SESSIUS, SESE-nyomdának egy része volt. Tulajdonosa Pavel SESE nem ismeretlen kutatóink előtt. 1605 óta működött és pedig 1610 óta már mint prágai egyetemi könyvnyomtató. 1609—1610. évektől a cseh rendek szolgálatában állott, és egymás után adott ki antikatólikus könyveket. Már 1607-ben nyoma van magyarországi kapcsolatainak. Ekkor adta ki JESSENIUS a JESSEN egyik művét, 1615-től fogva pedig egymás után jelennek meg nála a magyarországi protestáns szlovák írók, OMASZTA Stephanus, RICZINSKY Samuel, FRADELIVS Petrus, JESSENIUS a JESSEN Johannes művei.³ Annál feltűnőbb, hogy a magyar nyelvű katolikus irodalom is helyet kap nyomtatványai között. 1615-ben itt jelenik meg, az ismeretlen szerzőjű *Imádságos könyv* és LÉPES Bálint *Imádságos könyve*, majd 1616-ban a *Fényes tükör* és 1617-ben a *Pokoltól rettentő Tükör*, 1616-ban PÁZMÁNY Péter műve, a *Csepregi Szegyenvallás*.⁴ E feltűnő ténynek az a magyarázata, hogy LÉPES Bálint mint királyi kancellár 1616—17-ben több mint másfél esztendőig egyhuzamban Prágában

¹ FERENCZFFY Lőrinc három levelét a Függelékben közöljük.

² MILLER, Jacob Ferdinand: *Epistole . . . Petri Pázmány*. Bvda, 1822. I. tom. 219. l.

³ RMK III. 1049, 1158, 1176, 1228, 1229, 1259, 1260.

⁴ RMK. I. 458, 469, 470, 476 és MTA Könyvtára RM irod. 8 r. 175.